

## مطالعات اخیر در زمینه قرآن در غرب:

### جهت‌گیری‌ها و گرایش‌ها

گزارشی از سخنرانی پروفیسور مظفر اقبال

جواد قاسمی<sup>۱</sup>

▼ «مطالعات اخیر در زمینه قرآن در غرب: جهت‌گیری و گرایش‌ها»، موضوع سخنرانی پروفیسور مظفر اقبال است که در جمع محققان بنیاد پژوهش‌های اسلامی در تاریخ ۱۳۹۰/۱۰/۱۷ ایراد شده است.<sup>۲</sup>

آقای مظفر اقبال دانشمند برجسته پاکستانی و رئیس و بنیان‌گذار «مرکز اسلام و علم» در کانادا در سال ۱۹۷۹ میلادی زادگاهش لاهور پاکستان را ترک کرد و به کانادا رفت. در سال ۱۹۸۳ دکتری شیمی خود را از دانشگاه ساسکاچوان کانادا گرفت و به فعالیت‌های علمی - پژوهشی مشغول شد. اما بعد این رشته را رها کرد و به مطالعه و تحقیق در زمینه قرآن و علم و دین پرداخت. وی در دانشگاه‌های ویسکانسین مدیسن و مک‌گیل کانادا تدریس و با کمیته همکاری‌های علم و فناوری سازمان کنفرانس اسلامی پاکستان و آکادمی علوم

۱. بنیاد پژوهش‌های اسلامی - مدیر گروه ترجمه زبان‌های اروپایی.
۲. بنیاد پژوهش‌های اسلامی در راستای ارتباط بیشتر با دیگر مراکز تحقیق و توسعه فرهنگ پژوهش گروهی و همچنین بهره‌مندی از آرای صاحب‌نظران در مسائل مبتلابه جهان اسلام، تاکنون سلسله نشست‌های علمی زیادی از این دست برگزار کرده است.

پاکستان همکاری داشته است. آقای مظفر اقبال حدود بیست و یک کتاب ویرایش، گردآوری، ترجمه و حدود یکصد مقاله در موضوعات گوناگون فکری و اعتقادی اسلام منتشر ساخته. مهم‌ترین فعالیت علمی ایشان در زمینه اسلام و علم، اسلام و غرب و تاریخ علم در اسلام است. یکی از آثار وی با عنوان: *اسلام و علم*، به قلم سرکار خانم فرشته ناصری و آقای علی آخشینی در بنیاد پژوهشهای اسلامی به فارسی ترجمه شده است. اثر دیگرش همکاری در گردآوری و ویرایش مقالات کتاب *ارزنده فلسفه علم و دین در اسلام و مسیحیت* است که این کتاب نیز در بنیاد زیر چاپ است. گفتگوهای آقای مظفر اقبال با دکتر سید حسین نصر در اثر دیگری با عنوان *علم و اسلام* به چاپ رسیده. وی یکی از بنیان‌گذاران مؤسسه تعلیم و تربیت اسلامی در کانادا است. اما در زمینه علوم قرآنی، یکی از مهم‌ترین آثار آقای اقبال که در آینده‌ای نزدیک منتشر خواهد شد، *دایرة المعارف جامع قرآن کریم* به زبان انگلیسی است که کار نظارت، تهیه، تنظیم و گردآوری آن را به عهده دارد. این *دایرة المعارف* (Integrated Encyclopedia of the Qur'an) اولین کتاب مرجع در زبان انگلیسی است که بر اساس چهارده قرن کار و تحقیقات مسلمانان در زمینه علوم قرآنی صورت گرفته است.

وی در این سخنرانی بیشتر به نقد و بررسی *دایرة المعارف قرآن* چاپ بریل (Encyclopedia of the Qur'an) که در شش جلد به زبان انگلیسی منتشر شده می‌پردازد و آن را از دیدگاه یک محقق مسلمان و در مقام کسی که به قرآن به منزله وحی می‌نگرد مورد بررسی و انتقاد قرار می‌دهد. این سخنرانی حاصل مقاله انتقادی مفصلی است بر این *دایرة المعارف* در سی صفحه به زبان انگلیسی، که وی برخی از مطالب آن را در اینجا بیان می‌دارد.

به گفته آقای مظفر اقبال، مطالبی که درباره قرآن نوشته شده به طور کلی در چهار محور قرار می‌گیرند:

۱. تفسیرهای قرآنی از دیدگاه‌های مختلف، که توسط کسانی نوشته شده

است که به قرآن ایمان دارند.

۲. آثار و نوشته‌های مخالفان با قرآن که در تلاش برآمده‌اند تا به رد آن بپردازند.

۳. آثار شرق‌شناسان، که می‌خواهند نوشته‌های خود را از آثار مخالفان قرآن متمایز سازند.

۴. آثار علمی و دانشگاهی در زمینه قرآن با ادعای بی‌طرفی.

آقای اقبال تحقیقات و نوشته‌های قرآنی را به دو گروه تقسیم می‌کند: نوشته‌های کسانی که به قرآن باور دارند و نوشته‌ها و آثار کسانی که به قرآن باور ندارند. به نظر وی، تحقیقات علمی و دانشگاهی معاصر درباره قرآن پیشینه و تاریخی دارد که *دایرة المعارف قرآن* چاپ بریل نمونه‌ای از آن است. به گفته ایشان ادعای محققان معاصر غرب این است که این نوشته‌ها بی‌طرفانه، علمی و دقیق‌اند. و از آنجا که هشتاد درصد مسلمانان نمی‌توانند به‌طور مستقیم از قرآن استفاده کنند، این *دایرة المعارف* مورد استفاده مسلمانان جهان نیز قرار گرفته است. گروه‌های زیادی از مسلمانان در کشورهای ترکیه، مالزی، اندونزی، هند و پاکستان، از این منبع غربی استفاده می‌کنند. هشتاد درصد نویسندگان این مقالات غیرمسلمان هستند و مقالاتی هم که نوشتن آنها را به مسلمانان سپرده‌اند، از مقالات دست دوم‌اند. به گفته آقای اقبال ادعای دیگر سرویراستار آن این است که این *دایرة المعارف* از دیدگاه‌های گوناگونی حکایت دارد، اما بعد از بررسی دقیق متوجه می‌شویم که فقط یک دیدگاه مهم در آن وجود دارد و آن این است که قرآن وحی نیست. اشکال عمده دیگر *دایرة المعارف قرآن* چاپ بریل این است که آنان از منظر کتاب مقدس به قرآن می‌نگرند و معتقدند قرآن از کتاب مقدس گرفته شده؛ مثلاً در مورد روز قیامت و جزا، بر این باورند که این اصل از منابع مسیحی گرفته شده است.

یکی دیگر از اشکال‌های این اثر، به گفته آقای اقبال، القای شک و تردید است

و این تردید نسبت به قرآن در صورتی است که خود قرآن می‌فرماید: ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ﴾. یک اشکال دیگر این *دایرة المعارف* این است که ادعا می‌کند قرآن سیر تکاملی داشته، یعنی در صدر اسلام نازل شده و بعداً تغییر و تحولاتی در آن صورت گرفته است. آقای مظفر اقبال به یکی از مقالات *دایرة المعارف* (ج ۲، ص ۳۸۱) استناد می‌کند که دربارهٔ آغاز وحی سخن می‌گوید. به گفته ایشان نویسنده بر این باور است که آغاز وحی، به یک داستان‌سرای اهل مکه به نام عبید بن عمیر منسوب است. لذا اینها می‌خواهند با استفاده از حدیث دربارهٔ آغاز وحی این موضوع را به داستان‌سرایی آغاز وحی در مکه پیوند دهند و بگویند که وحیی در کار نبوده و پیامبر خود این داستان را ساخته است. به گفتهٔ ایشان، یکی از ایرادهای دیگر این اثر درج مفاهیم غیر قرآنی، به ویژه مسیحی است؛ مثلاً مباحثی مانند: احمدیه، نوشته‌های افریقایی، بهائیت و ... در این اثر آمده، اما موضوعاتی چون توحید، زنبور عسل، مورچه و ... از آن حذف شده است. یکی دیگر از جنبه‌های آن این است که این محققان در حد وسیعی از منابع اسلامی استفاده می‌کنند. در قرن‌های گذشته این همه از منابع اسلامی استفاده نمی‌کردند. بنابراین، خواننده عادی وقتی می‌بیند از این منابع استفاده شده، می‌گوید اینها پس باید معتبر باشند. اما جایگاه و درجات این منابع را نمی‌شناسند؛ مثلاً ما در فرهنگ دینی خود یک متن تاریخی را به منزلهٔ منبعی فقهی مورد استفاده قرار نمی‌دهیم. ما علم رجال داریم، سلسله سند روایات را بررسی و صحت و سقم آن را جست‌وجو می‌کنیم. آنها هیچ توجهی به قوت و ضعف روایات ندارند. من (مظفر اقبال) ظرف چندین سال این *دایرة المعارف* را مطالعه کرده‌ام و نتیجه‌گیری‌هایم به قرار زیر است: ﴿يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ...﴾.

ما باید چه کنیم؟ مسلمانان چه می‌توانند بکنند تا پیام قرآن را در قرن بیست و یکم گسترش دهند؟ ما میراثی بسیار غنی در تفسیر و زبان در اختیار داریم. امروز

بیشتر مردم به این میراث دسترسی ندارند. این یا به سبب مشکل زبانی و یا ناتوانی و ضعف در خواندن و درک این میراث مکتوب است. این حقیقتی است که هم برای مسلمانان و هم غیر مسلمانان وجود دارد. بنابراین ما باید چه روشی را پیش گیریم تا پیام قرآن را به جامعه بشری منتقل سازیم؟ من در اینجا سه پیشنهاد دارم: اول اینکه در اینجا در مشهد پروژه بسیار بزرگی زیر نظر استاد واعظزاده خراسانی در دست انجام است که سالهای فراوانی را در آن وقت صرف کرده‌اند و من شخصاً آن را مطالعه کرده‌ام و از آن بهره برده‌ام. پیشنهاد من این است که ما مفاهیم اصلی قرآن، مثلاً کلمه «رب» را از این **معجم** بگیریم و آن را در یک جا، به صورت بحث زبانی و تفسیری گرد آوریم. و آن را به صورت مجموعه‌ای به زبان انگلیسی ترجمه کنیم، به گونه‌ای که برای خوانندگان عادی نیز قابل دسترسی باشد. به عنوان نمونه در مورد دو کلمه خوف و خشیت، اگر خواننده بخواهد بداند مفهوم و تفاوت بین خوف و خشیت چیست، ما در **المعجم** منابع اصیل زیادی در اختیار داریم و می‌توانیم مفاهیم گوناگون آن را به دست آوریم و آن را تقسیم‌بندی کنیم: خشیت از خدا و خشیت از غیر خدا و غیره. ما می‌توانیم همه تحقیقات گسترده و موثق را در یک جا جمع کنیم و آنها را در اختیار دیگران قرار دهیم. دیگر مخاطب مجبور نیست به جاهای دیگری مراجعه کند تا یک مفهوم را در جاهای مختلف ببیند؛ چرا که همه در یک جا جمع است. تصورش را بکنید که اگر ما چنین مجموعه‌ای را بتوانیم در دسترس جهانیان قرار دهیم چقدر سودمند است. در واقع استاد واعظزاده و نویسندگان این اثر چیزی را از خودشان بیان نمی‌کنند. آنها دیدگاه‌های گوناگون را از میراث اسلامی اعم از شیعه و سنی در یک جا ارائه می‌دهند. پیشنهاد من این است که ما مفاهیم اساسی و اصلی قرآن را انتخاب کنیم؛ مثلاً مفاهیم مربوط به اخلاق، توحید، رب، اخلاص و...؛ سپس مجموعه‌ای از این مفاهیم را در اختیار خواهیم داشت. بعد از آن این مجموعه را به انگلیسی و زبان‌های اروپایی ترجمه و منتشر کنیم.

پیشنهاد دوم من که در واقع از قبل به مرحله اجرا درآمده، تهیهٔ اولین *دایرة المعارف* جامع قرآنی به همت محققان و نویسندگان مسلمان است. ما اکنون این پروژه را آغاز کرده‌ایم. مرکز ما در کانادا از سال ۲۰۰۸ میلادی این پروژه را آغاز کرده است و از همکاری محققان گوناگون در کانادا و جهان اسلام استفاده می‌کنیم. این اثر قرار است اگر خداوند توفیق دهد در هفت جلد و هر جلد حدود پانصد صفحه منتشر شود. اولین جلدش را در ماه مبارک رمضان عرضه خواهیم کرد. جلد اول با مدخل (الله) و جلد دوم با مدخل (احمد) بیرون خواهد آمد و بعد به صورت الفبایی ادامه پیدا خواهد کرد. شبکه اینترنتی این پروژه [www.iequran.com](http://www.iequran.com) است. ما در نظر داریم این *دایرة المعارف* را به زبان‌های دیگر از جمله فارسی نیز ترجمه کنیم.

سومین پیشنهاد من این است که ما نشریه‌ای بین‌المللی در زمینهٔ مطالعات قرآنی به زبان‌های انگلیسی، عربی و فارسی منتشر سازیم؛ چرا که هیچ جایگزینی برای مطالعات علمی دانشگاهی وجود ندارد. البته دو نشریه به زبان انگلیسی چاپ می‌شود که هر دو مشکلاتی دارند، یکی از آنها سراسر در شرق‌شناسی فرو رفته که متعلق به آقای عبدالحلیم است، و دومی نشریه‌ای است که در عربستان و مدینه چاپ می‌شود، ولی انتشار آن بسیار نامنظم است و هیچ‌جا غیر از عربستان توزیع نمی‌شود. بنابراین اگر ما نشریه‌ای بین‌المللی چاپ کنیم که به همه جای دنیا فرستاده شود پایگاه تحقیقاتی بسیار خوبی فراهم خواهد شد.

### چند نکته

با تشکر از آقای مظفر اقبال که شور ایمان و اعتقاد به کلام خدا، ایشان را به دفاع از حریم قرآن واداشت. زمان پرسش و پاسخ بسیار کوتاه بود و مجال طرح چند سؤال در حضور خود ایشان فراهم نشد. بعضی از انتقادات آقای اقبال از *دایرة المعارف قرآن* چاپ بریل سازنده و مفید بود، به‌ویژه آنجا که گفته است: «محقق و نویسنده مباحث قرآنی باید تسلط و اشراف کافی بر متون داشته باشد».

این ویژگی معمولاً در محققان غربی و خاورشناسان وجود ندارد. دیگر اینکه نویسندۀ مباحث قرآنی باید به قرآن ایمان داشته باشد. با این حال، اشکالات و ضعف‌هایی در نحوه برداشت ایشان از *دایرة المعارف قرآن* چاپ بریل وجود دارد که به پاره‌ای از آنها اشاره می‌کنم:

۱. به کاربردن روش. تردیدی نیست که امروزه در به دست آوردن اطلاعات، به‌ویژه در علوم انسانی و تحقیقات دینی، استفاده از روش، مهم است و بر این اساس، روش به کار رفته در *دایرة المعارف قرآن* چاپ بریل، تحقیقی و سودمند است؛ هرچند این بدان معنا نیست که تحلیل‌ها و برداشت‌های نویسندگان آن درست و بدون اشکال باشد.

۲. اطلاعات کلی، مختصر و جامع درباره قرآن را با مشاهده منابعی بسیار زیاد، می‌توان از آن به دست آورد.

۳. آقای مظفر اقبال تقریباً همه نویسندگان این اثر را به داشتن تمایلات مخالف قرآن یا عدم اعتقاد به آن متهم می‌کند؛ اما به نظر می‌رسد انتخاب بیشتر نویسندگان *دایرة المعارف قرآن* بر اساس دانش و تخصص هر یک از آنها در یکی از علوم اسلامی و قرآنی بوده نه بر اساس دیدگاه‌های شخصی و تمایلات فکری یا مذهبی آنها که برای سرویراستار قابل سنجش هم نیست. برخی از نویسندگان این *دایرة المعارف* در زمینه‌های تحقیقاتی خود شهرت جهانی دارند؛ مانند عبدالعزیز ساشادینا، نصر حامد ابوزید، احمد سلیم دلال، مستنصر میر، محمد امیر علی معزی، اندرو ریپین و روی. پ. متحده. البته این بدان معنا نیست که تحقیقات آنان بدون ایراد باشد.

۴. باور به قرآن با تحقیق و پژوهش در یکی از مفاهیم و موضوعات آن تفاوت دارد. محقق بر اساس مطالعات و شواهدی به نتایجی می‌رسد. در عرصۀ تحقیق باید به صورت علمی به موضوع نگاه کرد، وگرنه چه نیازی به پژوهش وجود دارد؟

۵. این که آقای اقبال می گویند نویسنده مقاله «حدیث و قرآن» *دایرة المعارف* چاپ بریل، آغاز وحی را به یک داستان سرا نسبت می دهد، برداشت دقیقی از آن نیست. نویسنده این مدخل *دایرة المعارف* می گوید: «قدیمی ترین تعبیر از این داستان در منابع، با احتمال و نه یقین، می تواند به داستان سرای مکه، عبید ابن عمیر، نسبت داده شود که رسماً از طرف خلیفه عمر بن خطاب به این مقام منصوب شده بود».

۶. کلی گویی های فراوانی در سخنرانی و مقاله چاپ شده آقای مظفر اقبال دیده می شود، به گونه ای که ایشان در هیچ جا جز مورد بالا به مصداق ها اشاره نمی کند. هر مدخلی از *دایرة المعارف* چاپ بریل را باید یکی از کارشناسان و محققان رشته ای خاص از علوم قرآنی مورد بررسی قرار دهد، چنان که این کار را چند نفر از پژوهشگران علوم قرآنی در تهران و قم آغاز کرده اند. به نظر می رسد که بعضی از مدخل های حساس *دایرة المعارف* قرآن چاپ بریل اتفاقاً هیچ مشکلی از نظر اعتقادی ندارد؛ مثل مدخل علی بن ابی طالب رضی الله عنه که یک محقق شیعی آن را نوشته و مطابق با اعتقادات شیعه است.

۷. اینکه آقای مظفر اقبال می گوید گروه های زیادی از مسلمانان در کشورهای ترکیه، مالزی، اندونزی، هند و پاکستان، از این منبع غربی استفاده می کنند، باید گفت که سبک و سیاق متن انگلیسی *دایرة المعارف* قرآن چاپ بریل به گونه ای نیست که همگان به راحتی بتوانند از آن استفاده کنند، بلکه تنها کسانی می توانند مطالب آن را درک کنند که هم دانش زبانی بسیار بالایی داشته باشند و هم با محتوای مباحث فنی، تخصصی و دینی قرآن آشنا باشند. مطالب آن در بیشتر موارد بسیار فشرده و زبان آن برای کسانی قابل درک است که انگلیسی را در سطحی بسیار عالی خوانده باشند. و گرنه باید از مترجم کارشناس در علوم قرآنی و اسلامی استفاده کنند. بنابراین، چنین نیست که حتی در کشورهای انگلیسی زبان، عموم مردم بتوانند به راحتی از آن



استفاده کنند.

۸. آقای مظفر اقبال به نشریه *مجله مطالعات قرآنی* که به زبان انگلیسی منتشر می‌شود اشاره کرده، سخت بر آن می‌تازد و می‌گوید «سراسر در شرق‌شناسی فرو رفته»؛ مقصودش این است که شرق‌شناسانی که به قرآن ایمان ندارند یا غرض‌ورزی دارند آن را نوشته‌اند. در اینجا نیز همه را با یک چوب رانده‌اند و محققان شناخته‌شده و اگر نه مسلمان و مؤمن به قرآن، دست‌کم بی‌طرف و بی‌غرض را نیز عناصری ضد قرآن به شمار آورده‌اند، بدون آنکه به نمونه‌هایی از آن اشاره کنند. این نگرش در حوزه پژوهش علمی، امری ناپسند است. اغلب اعضای هیئت تحریریه این مجله را محققان معروفی تشکیل می‌دهند که آرا و اندیشه‌هایشان شناخته‌شده است؛ مانند: م.ا.س. عبدالحلیم، ویلفرد مادلونگ، مستنصر میر، بهاء الدین خرمشاهی، الیور لیمن، ریچارد نتون، یوسف القرضاوی، جوزف فان اس، ظفر اسحاق انصاری، اکمال الدین احسان اوغلو، احمد علی الامام.

در پایان باید از همه مسئولان محترم بنیاد و دست‌اندرکارانی که زمینه چنین

نشست‌هایی را فراهم می‌کنند، تشکر کرد. ▲